

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՆԵՐԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԻ ԳԵՂԱՐՎԵՏԱՍԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

«Գերեզմանատուները անծածկույթ եկեղեցիներ են...»¹:

Կոստանդնուպոլիս-Ստամբուլի հայոց գերեզմանատների պատմությունը սկսվում է 1560-ական թվականներից, երբ արգելվում է հանգուցյալներին քաղաքային պարիսպներից ներս թաղելը, հայերին հատկացվում է Թաքսիմից ավելի հեռու մի հողակտոր՝ նոր գերեզմանատուն հիմնելու համար:

Մինչ այդ թաղումները կարելի էր կատարել եկեղեցիների շուրջը և ներսում: «... Հայերը ոչ միայն կը ճանչնան գերեզմանները նուիրական վայրեր, այլ զանոնք կը դաանին իբր անբաժան մասը իրենց կրօնական հիմնարկութեանց»²: Այս էր պատճառը, որ եկեղեցիների շուրջը կատարվում էին թաղումներ. «... Կ.Պօլսոյ հայ գաղութն ալ, հնօրեայ աւանդական սովորութեան համաձայն, ապահովաբար իր ննջեցեալները կը թաղէր եկեղեցիներուն շուրջը...»³: Հետագայում գերեզմանները տեղակայվում են քաղաքի բնակելի մասերից դուրս. «... Քաղաքէն հեռու, զուտ գերեզմանատուններ ունենալու դրութիւնը վերջէն հաստատվեցաւ»⁴:

Հայկական հնագույն գերեզմանատներից հիշատակվում են Պալքլիի՝ աղքատ հայերի, Պալաթու հայոց, Սկյութարի հայոց, Բերայի, Շիշլիի, Օրթագյուղի (ի դեպ, այստեղ է, որ մինչ օրս անհայտ է Հակոբ Պարոնյանի գերեզմանի տեղը) գերեզմանատները: Ըստ պատմական տվյալների՝ հայ առաքելական համայնքն ունեցել է 23 գերեզմանատուն, որոնցից գործում են այսօր 16-ը միայն⁵:

Այսօր բոլոր հայկական գերեզմանատները հսկվում, խնամվում, բարեկարգվում և վերանորոգվում, վերակառուցվում են Ստամբուլի հայկական համայնքի ջանքերով:

¹ Տե՛ս Գառնիկ Ատիլ Տ. Գասպարեան և Հրանդ Յ.Խտշեան, Ազգային գերեզմանատուն հայոց Շիշլիի, Կ.Պոլիս, 1922, էջ 6:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/hy/>

Վերը հիշատակված հայկական գերեզմանատներից, թերևս, ամենամեծը Շիշլիի գերեզմանատունն է (գիտական և հանրային այլ աղբյուրներում հանդիպում ենք նաև ազգային գերեզմանատուն հայոց ի Բերա-Շիշլի և ազգային գերեզմանատուն հայոց Շիշլիի անվանագրերի): Այն կառավարվում ու պահպանվում է Թուրքիայի հայոց պատրիարքարանի և հայկական համայնքի կողմից (նկ. 1): Շիշլիի գերեզմանատան պատմության, հիմնադրման, կայացման, գործունեության, հուղարկավորությունների մասին հիմնարար և ամբողջական ու թերևս միակը «Ազգային գերեզմանատուն հայոց Շիշլիի» գիրքն է, որը հրատարակվել է 1922 թ. Կ.Պոլսում Գառնիկ Ատիլ Տ. Գասպարեանի և Հրանդ Յ.Խտշեանի հեղինակությամբ: Գիրքը շարադրված է արևմտահայերենով: Հոդվածը գրելիս հիմնվել ենք և որոշակի մտքեր քաղել հենց այս գրքից:

Շիշլիի գերեզմանատան հիմնումը կապված էր Պոլսո Ղալաթիա հայաբնակ թաղամասի ընդարձակման հետ, որ «Կ.Պոլսոյ թաղերէն ամէնէն կանուխ հայաբնակ եղողներէն մեկն է [...]. այն Օսմանյան տիրապետութենէն առաջ ալ ունէր հայ բնակչություն»⁶:

Այս թաղամասն այնքան է մեծանում, որ տարածվում է քաղաքի պարիսպներից դուրս, հիմնվում է Բերա թաղը, որը նույնպես աճելով և տարածվելով հասնում է ներկայիս Թաքսիմ հրապարակի տարածքը:

Բնականաբար թաղի համար խնդիր է ծագում՝ նոր գերեզմանատուն ունենալու: Ինչպես նշում են Գառնիկ Ատիլ Տ. Գասպարեանը և Հրանդ Յ.Խտշեանը. «... Կ.Պոլսոյ ուրիշ բոլոր թաղերու, նոյնպէս նաեւ Ղալաթիոյ հայ բնակիչները, ինչպէս նաև Բերայի հնագոյն բնակիչները հաւանական է ենթադրել թէ իրենց ննջեցեալները կը թաղէին «ընդ հովանեաւ Ս.Եկեղեցւոյ»⁷:

1865 թվականին փաստորեն հիմնվում է Շիշլիի հայոց գերեզմանատունը (նկ. 2): 1884 թվականին Պատրիարքական կոնդակով⁸ պաշտոնապես հաստատվում են գերեզմանատան կանոնագիրը և հատակագիծը: Ըստ կանոնակարգի. «Իւրաքանչիւր հայ իրաւունք ունի՝ յետ մահուանն թաղուիլ Շիշլիի Ազգային գերեզմանատան մեջ, օրինական արձանագրութեան կատարմամբ...»⁹:

⁶ Նույն տեղում, էջ 8:

⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

⁸ Նույն տեղում, էջ 31:

⁹ Նույն տեղում, էջ 32:

Մինչ օրս սահմանված կարգ ու կանոնը պահպանվում է. «...Ոչ ոք իրաւունք ունի կարգադիր յանձնախումբին նշանակած սահմանէն դուրս ննջեցեալ թաղելու և նորա հաւանութիւնն չստացած որևէ բան շինելու Շիշլիի ազգային գերեզմանատան մեջ, այլ ամէն ոք պարտաւոր է համակերպիլ հաստատեալ կարգաց եւ կանոնաց ի գործ դնելով անթերի զտրամադրութիւն նոցին»¹⁰:

Կանոնակարգով կարգավորվում է գերեզմանատան պահպանման, բարեկարգման, խնամքի, թաղման ծեսի ու կարգի ողջ գործընթացը: 1893 թվականին Օսմանյան կայսրության հրամանագրով գերեզմանի մուտքի մոտ կառուցվել են դիվանատան կամ պահապանների ու քահանաների համար կառույցներ: Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքի ծրագրով և Միհրան խալիֆայի օգնությամբ 1903 թվականին վերակառուցվում են դարպասները:

Շիշլիի ազգային գերեզմանատունը. «[...] կը ներկայացնէ իր կարգաւորեալ բաժանումներով և խնամուտ հոգածութեամբ զարդարված գեղեցիկ գերեզմանատուն մը, խոպան, անհարթ ու անմշակ գետին մըն էր երբեմն, որ այսօր անճանաչելի ըլլալու աստիճան կերպարանափոխ եղած է: Անիկա գուցէ իր նմանն ալ չունի Կ.Պօլսոյ մեջ և գուցէ հայոց բնակավայր երկիրներէն շատերուն մէջ»¹¹: Նման հիացական խոսքեր է արտահայտում նաև ճարտարապետ Վարազդատ Հարությունյանն իր «Բոսֆորի և Մարմարայի ափերով» ճամփորդական օրագրում Բալքլիի գերեզմանատան մասին. «Օրինակելի կարգ ու կանոն, բացարձակ մաքրութիւն և բարեկարգութիւն, որից շատ բան ունեն սովորելու մեր մայրաքաղաքի նոյն «տնտեսութեան» անօրէնները»¹²: Մյուս հայկական գերեզման-պանթեոնները գեղարվեստական ստեղծագործությունների թանգարաններ չեն, այլ համեստ, ճաշակով ու բարեկարգ հանգրստարան՝ Պոլիս-Ստամբուլի հայ համայնքի ննջեցյալների համար¹³:

Հետաքրքրական է, որ Շիշլիի գերեզմանատունը, ըստ հատակագծի, բաժանված է այնպիսի մասերի (թաղերի), որոնք ունեն խիստ նշանակություն և

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 33:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 69:

¹² Տե՛ս Վարազդատ Հարությունյան, Բոսֆորի ու Մարմարայի ափերով (ճամփորդական օրագրութիւն), Երևան, 1996, էջ 18:

¹³ 2015 թվականի հոկտեմբեր ամսին հեղինակն անձամբ տեղում ուսումնասիրել, լուսանկարել և նյութեր է հավաքել Ստամբուլի հայոց գերեզմանատների մասին:

արված են կանխամտածված ծրագրով: Դրանք են մատուռի տեղ, ընտանեկան դամբարաններ, առանձին (մեկական) ննջեցյալների ընդհանուր գերեզմաններ, եպիսկոպոսների և վարդապետների, քահանաների, կոլտնցոց, Սեբաստացոց, Ղուլթիկցւոց, Մշեցոց, եկեղեցական հաղորդակցություններից զրկվածների (Զրկելոց թաղ) միջանցիկ թաղերը և այլն (նկ. 3): Գերեզմանոցն ունի նույնիսկ իր ծաղկանոցն ու ջերմանոցը:

Ընդհանրապես Պոլիս-Ստամբուլի հայկական գերեզմաններին հատուկ են բարեկարգ և անվանումներով առանձնացված և մակագրված (Ս.Խաչ, Ս.Նարեկացի, Ս.Մաշտոց և այլն) ուղիների գոյությունը, մաքուր, խնամված և բարեկարգ, համեստ տապանաքարերի և մահարձան-հուշարձանների ներկայությունը՝ համադրված հայերեն և թուրքերեն մակագրություններով, խաչաձև, խաչապատկեր, զարդարիկ հարդարանքներով համալրված հորինվածքներ, ինչպես նաև ճարտարապետական փոքր ձևեր:

Շիշլիի գերեզմանատան առանձնահատկությունն այն է նաև, որ այստեղ առանձնացված է հայ մտավորականների և արվեստագետների պանթեոնը (նկ.4): Այստեղ են հանգչում քանդակագործներ Երվանդ Ոսկանը, Մարի Գերեկմեզյանը, բանաստեղծ Դանիել Վարուժանը, բանահավաք և հոգևորական Գարեգին Սրվանձտյանը, լուսանկարիչ Մարիամ Շահինյանը, գրողներ Հակոբ Մնձուրին, Զավեն Բիբերյանը, երաժիշտներ Ուդի Հրանտը, Ստեփան Պապլեյանը, բանաստեղծ Զահրատը, Պոլսո Հայոց Պատրիարքներ Հովհաննես Արչարունին, Մաղաքիա Օրմանյանը և այլք:

Այստեղ կարելի է հանդիպել հայ ճարտարապետների, քանդակագործների և հայ վարպետների կողմից նախագծված և պատրաստված գեղարվեստական արտահայտչականությամբ և գեղագիտական հարդարանքով ինքնատիպ մատուռների, դամբարանների, մահարձանների, գերեզմանների, ճարտարապետական փոքր ձևերի, դիմաքանդակների, հայկական ավանդական զարդարիկ տարրերի կիրառման, հայատառ գեղագիր արձանագրությունների և գեղարվեստական բարձրաճաշակ լուծումներով տապանաքարերի:

Հայ ճարտարապետներից այստեղ աշխատել են Ժան Գավրիլովը, Վազգեն Բարեն և այլք, քանդակային լուծումներում գերակշռում են հայտնի քանդակագործ Էրոլ Սարաֆյանի աշխատանքները:

Հայ միջնադարյան ճարտարապետության ոճով են շինված ազնվական Աստվածատուր Ջունդ Ասպետի, Միքայել Տոնիկյան ընտանիքի և այլոց դամբարանները: Քանդակային լուծումներով են Գևորգ Մուրադյանի, Գասպար Տիլիգեան, Թոքատյան, Սեպուի Բեյ, Մաքսուտ, Թադեոս Հանեսյան, Աստար-

ճեան, Տերունյանց և այլ գերդաստանների, ընտանիքների և տոհմերի գերեզմանները:

Ճարտարապետ Ժան Գավրիլովը ծնվել է Ստամբուլում 1955 թ.: Սկզբնական կրթությունը ստացել է Պողոսյան-Վարվառյան հայկական դպրոցում: Այնուհետև սովորել է Կեդրոնական ազգային վարժարանում, որն ավարտել է 1973 թ.: 1975 թ. ընդունվել է Ստամբուլի պոլիտեխնիկական համալսարանի (I.T.U.) ճարտարապետության ֆակուլտետը, իսկ մագիստրատուրան շարունակել է Ստամբուլի պետական համալսարանի (Y.T.U.) շինարարական ֆիզիկայի բաժնում: Ուսանողական տարիներին տարբեր ճարտարապետական կազմակերպություններում աշխատելուց հետո եղբոր՝ ճարտարագետ Մելիք Գավրիլովի հետ հիմնել է «Gavrilof & Gavrilof» ճարտարապետական և ճարտարագիտական կազմակերպությունը: Ժան Գավրիլովը հեղինակ է տարաբնույթ շենքերի և շինությունների, հուշարձանների, մեմորիալ կառույցների նախագծերի և իրականացումների: Վերջին տարիներին զբաղվում է նաև Ստամբուլի հայկական գերեզմանների, հայկական եկեղեցիների վերակառուցման և պահպանման նախագծերով ու իրականացումներով¹⁴:

Ժան Գավրիլովի հեղինակած ընտանեկան դամբարաններից է Սրբուհի Զորաեանի (Օզազ) գերեզմանատուն-դամբարանը մարմարից: Այն բավականին համեստ լուծում ունեցող գերեզման է՝ քանդակային լուծումների բացակայությամբ: Կենտրոնում՝ միջին բարձրության պատվանդանի վրա, հայերենով և թուրքերենով գրված են հանգուցյալի անուն-ազգանունը, ծննդյան և մահվան թվականները: Հայերեն և թուրքերեն գրությունների միջնամասում փակցված է Օզազի լուսանկարը: Ընդհանուր պատվանդանը պատված է հայկական զարդանախշերով, աջ և ձախ կողմերում՝ հավերժության նշանով: Պատվանդանի ընդհանուր տեսքն ամփոփվում է ավանդական հայկական խաչով: Պատվանդանի վերին հատվածում տեղադրված է հունական սափոր հիշեցնող կոմպոզիցիա. կենտրոնում կրկին հայկական խաչ է պատկերված, որը ևս մեկ անգամ փաստում է հանգուցյալի քրիստոնյա և հայ լինելը: Գերեզմանի աջակողմյան մասում նրբորեն փորագրված է հեղինակի անունը (նկ. 5):

Քանդակագործ էրոլ Սարաֆյանը, ով զբաղվում է նաև գեղանկարչու-

¹⁴ Աշոտ Հայկազուն Գրիգորյան, «Արարենք մեկտեղ»/Համահայկական ճարտարապետական մրցույթ-ցուցահանդես, «Երևանյան ճարտարապետական Բիեննալե-2014», Երևան, 2014, էջ 73:

թյամբ, ծնվել է 1937 թ. ճարտարապետների ընտանիքում՝ Ստամբուլում: Թուրքիայում, հատկապես հայկական համայնքում նրան ճանաչում են և ուրախությամբ ու հարգանքով նշում նրա տաղանդաշատ արվեստագետ լինելու փաստը:

Էրոլ Սարաֆյանը Հռոմի պապ Հովհաննես Պողոս 2-րդի համար հեղինակած դիմանկարի համար Վատիկանի կողմից պարգևատրվել է մեդալով: Հետագայում այդ կտավը հեղինակը նվիրել է Վատիկանի թանգարանին: 1997-ից ի վեր կտավին է հանձնում Թուրքիայի բազմաթիվ պետական բարձրաստիճան այրերի դիմանկարները:

2014 թվականի հոկտեմբերի 25-ին Էրոլ Սարաֆյանը կազմակերպել էր իր թվով 9-րդ ցուցահանդեսը, որը կայացել է Գում Գափուի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցում: Ցուցահանդեսի բացմանը ներկա է եղել նաև Պոլսի Հայոց Պատրիարքի փոխանորդ Արամ արքեպիսկոպոս Աթեշյանը¹⁵:

Էրոլ Սարաֆյանն ակտիվ գործունեություն է ծավալում նաև քանդակագործության բնագավառում՝ հեղինակելով մեմորիալ հուշարձաններ, կիսանդրիներ, անդրիներ: Քանդակագործի հեղինակած աշխատանքներից են Երվանդ Ոսկանի, Դանիել Վարուժանի, Ժիրայր Արսլանեանցի, բեմադրիչ Աշոտ Մադաթյանի, Միսքա Թորոսի, Սարաֆյան ճարտարապետական գերդաստանի և այլոց հանգստաքարերի կիսանդրիները: Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ սպիտակ մարմարի հետ մեկտեղ Սարաֆյանն օգտագործում է պոլիէֆիրային պլաստիկ նյութեր (հավանաբար քիչ ծախսատար լինելու պատճառով), որոնք հետո սպիտակ ներկվում են, նյութին մարմարի տեսք հաղորդելու նպատակով: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ արհեստական նյութի ընտրությունը բնավ չի խանգարում հեղինակին հասնելու գեղարվեստական և կերպարային լուծումների: Այս տեսակ մոտեցումը հայաստանյան քանդակագործության մեջ դեռ չենք հանդիպել: Քանդակագործ Էրոլ Սարաֆյանի մասին գիտական հրատարակություններում մինչ այս հանդիպած միակ գիրքը թերևս վերը հիշատակված ճարտարապետ Վարազդատ Հարությունյանի «Բոսֆորի ու Մարմարայի ափերով» ճամփորդական օրագիր-գիրքն է: Գրքում հեղինակը, պատմելով Պոլիս-Ստամբուլի հիշարժան բարերար Գազազ Հարություն Պէզճյանի կիսանդրու մասին, նշում է, որ կիսանդրու հեղինակը քանդակագործ է. Սարաֆյանն է¹⁶: Քանդակագործի անունը հիշատակվում է նաև

¹⁵ <http://www.aravot.am/2014/10/22/508587/>

¹⁶ Տե՛ս **Վարազդատ Հարությունյան**, Բոսֆորի ու Մարմարայի ափերով (ճամփորդական

բանաստեղծ Վարդ Շիկահերի ժողովածուի վերլուծության ժամանակ՝ նշելով. «գիրքը ձեւաորում է ճաշակով, էջերը զարդարում են բազմաբովանդակ նուրբ մանրանկարներով՝ կատարում շնորհալի արուեստագետ նկարիչ և քանդակագործ Էրոլ Սարաֆյանի կողմից»¹⁷ (նշենք, որ տպագրական վրիպակի պատճառով գրքում Սարաֆյան ազգանունը որոշ տեղերում տպագրվել է Սաֆարյան անվամբ): Քանդակագործի աշխատանքներից ցանկանում ենք առանձնացնել Երվանդ Ոսկանի, Դանիել Վարուժանի, բեմադրիչ Աշոտ Մադաթյանի մահարձանները:

Երվանդ Ոսկանը հայ նոր շրջանի քանդակագործության հիմնադիրներից է (1855-1914): Նրա գերեզմանը Շիշլիի գերեզմանատանը բաղկացած է երկու մասից՝ կիսանդրիից և հուշապատից, որտեղ թուրքերենով փորագրված ամփոփ ներկայացված է Երվանդ Ոսկան արվեստագետի գործունեությունը: Կիսանդրին ստեղծելիս քանդակագործ Է.Սարաֆյանը հիմնվել է Եր.Ոսկանի լուսանկարի վրա՝ ստեղծելով խիստ կեցվածքով ու իր ամբողջ վեհությամբ, միաժամանակ դիտողին և հեռուն նայող հայացքով արևմտահայ արվեստագետի՝ քանդակագործ Երվանդ Ոսկանի կերպարը (նկ. 6): Գերեզմանն ամբողջությամբ լուծված է մարմարով: Իսկ ահա արևմտահայ բանաստեղծ Դանիել Վարուժանի գերեզմանը (կամ սրբատեղին, քանի որ Դանիել Վարուժանը շիրիմ չունի) և կիսանդրին (ճարտարապետ՝ Վազգեն Պար, քանդակագործ՝ Էրոլ Սարաֆյան) լուծված են մի փոքր այլ կերպ: Գերեզմանը կարծես բեմահարթակ լինի, որտեղ բարձրանում ես եռաստիճանի օգնությամբ (նկ. 7): Քանդակագործն այստեղ նույնպես օգտագործել է հուշապատի գաղափարը, որտեղ կենտրոնում փորագրված է Դանիել Վարուժանի հայտնի բանաստեղծություններից «Անդաստան»-ի հետևյալ տողերը.

«Արևելյան կողմն աշխարհի խաղաղություն թող ըլլա...

Արևմտյան կողմն աշխարհի բերրիություն թող ըլլա...

Հյուսիսային կողմն աշխարհի առատություն թող ըլլա...

Հարավային կողմն աշխարհի պտղաբերություն թող ըլլա...»:

Այս հիասքանչ տողերի աջ և ձախ կողմերում նրբորեն փորագրված է հնգական օրինակով հավերժության նշան՝ կենտրոնում խաղողի ողկույզով: Գերեզմանի աջակողմյան մասում՝ պատվանդանի վրա, վեր է խոյանում Դանիել Վարուժանի կիսանդրին՝ խորաթափանց, մտածկոտ, թախժոտ աչքերով...

օրագրությւն), էջ 6-8:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 75:

Ձեռքը ծնոտին տակ՝ ասես մտորում է իր ապրած ու չապրած տարիների մասին, ափսոսում, որ չհասցրեց անել առավելագույնն իր հայրենիքի, հայ գրականության և արվեստի բնագավառում (նկ. 8): Բայց և նկատվում է այն հպարտությունը և ուրախությունը, որ թաքնված է այդ թախծոտ աչքերի ու ցավի տակ: Հպարտ և ուրախ է, որ կարողացավ լինել հայ արժանավոր գավակ և մեծ բանաստեղծ...

Ինչ վերաբերում է դերասան, բեմադրիչ, թարգմանիչ Աշոտ Մաղաթյանի գերեզմանին (նկ. 9), ապա այն քանդակային համալիր լուծում է: Պատվանդանի աջ և ձախ կողմերում մոտ 1,20 մ բարձրությամբ տեղադրված են բեմադրիչի անվան առաջին երկու տառերը՝ մեծատառով: Գլխաքանդակը զուսպ է արված. պատկերված է ալեհեր, խիտ հոնքերով, իր թատերական աշխարհում խորասուզված Աշոտ Մաղաթյանը: Պատվանդանին համեստ հայերեն գրություն է՝ «ԲԵՄԱԴՐԻՉ ԱՇՕՏ ՄԱՏԱԹԵԱՆ»: Տապանաքարը խաչաձև լուծում ունի, մարմարից է:

Շիշլիի գերեզմանատան հանգստաքարերից առանձնանում են հայ հոգևորականների գերեզմանները, քանի որ իրենց գեղարվեստական լուծումներով յուրահատուկ են՝ քիչ հանդիպող պանթեոնային արվեստում: Հայ հոգևորականների գերեզմաններին հատուկ են քանդակային և պատկերային լուծումները՝ խաչքարեր, խույր, թագ, գավազան, խնկաբույր-աման, Էջմիածնի Մայր տաճարի պատկերներ, գլխաքանդակներ, գրություններ, աղոթքից հատված կամ տվյալ եկեղեցականի թևավոր խոսքի գրություն-փորագրում և այլն:

Պոլիս-Ստամբուլի հայկական գերեզմանատներից ցանկանում ենք առանձնացնել նաև Պաղարպաշ (Ս.Խաչ) գերեզմանատունը, քանի որ այստեղ մի շարք հանգուցյալների կողքին են հանգչում բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանը և Պալյան ճարտարապետական գերդաստանի անվանի հայորդիները: Երկու գերեզմաններ, որոնք, իրենց գեղարվեստական հարդարանքում տարբեր լինելով հանդերձ, բավականին համեստ են: Ինչպես նաև Բալըքլիի գերեզմանատունը, քանի որ այստեղ են հանգչում մանրանկարիչ Գաբրիել Դպիրը, բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցը և «Ակոս» թերթի գլխավոր խմբագիր և լրագրող Հրանտ Դինքը:

Պետրոս Դուրյանը արևմտահայ մեծատաղանդ բանաստեղծներից մեկն է, ունի շատ համեստ գերեզման Ստամբուլի Ս.Խաչ գերեզմանատանը, իսկ մասունքներն ամփոփված են Երևանի Կոմիտասի անվան պանթեոնում: Դուրյանի հանգստաքարը ստելլայատիպ է, որի վրա փորագրված են մեծ բանաստեղծի եղբոր՝ Եղիշե Դուրյանի (Եղիշե արք. Դուրյան) խոսքերը. «Աստ հանգչի

մարմին Պետրոս Դուրյան, Որ քսանամյա էջ ի գերեզման, Երկաթագործի սա ծնավ որդի, Բանաստեղծ թըռյալ ի կենաց աստի»: Իսկ ներքևում Դուրյանի լուսանկարն է (նկ. 10): Նույնպիսի համեստ լուծում ունեն նույն գերեզմանատանը գտնվող Պալյան ճարտարապետական գերդաստանի դամբարանը, ովքեր Օսմանյան կայսրության ժամանակ եղել են արքունական և պալատական ճարտարապետներ: Տապանաքարերի վրա հայերեն և թուրքերեն փորագրված են Կարապետ, Նիկողոս, Սարգիս, Հակոբ, Գրիգոր Պալյանների անունները: Այժմ դամբարանը վերանորոգվում է, ամրակայվում և շատ շուտով այն կրկին բաց կլինի գերեզմանատան այցելուների համար (վերակառուցող ճարտարապետ Գևորգ Օսկարագյոզ):

Միսաք Մեծարենցի գերեզմանը հետաքրքիր է լուծված. պատկերված է քնար, որը խորհրդանշում և փառաբանում է Մեծարենցի բանաստեղծական ծիրքն ու արվեստը: Քնարը «պսակվում» է դափնեպսակով, որի կենտրոնում փակցված է բանաստեղծի լուսանկարը: Դափնեպսակով, որը հիրավի մեծագույն և արժանի պարգևն է հայ մեծ բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցին (նկ. 11):

2007 թ. սպանվեց Հրանտ Դինքը: Այս լուրը ցնցեց աշխարհի առաջադեմ մարդկանց: Նրանք, ովքեր ճանաչում էին Հրանտ Դինքին, մեծ ցավ ապրեցին: Կորուստն անդառնալի էր: Ճարտարապետ Աշոտ Գրիգորյանի կողմից արվեցին մի շարք էքսիզային նախագծեր, որոնցից մեկն ընտրվեց և հավանության արժանացավ հարազատների կողմից: Նախագիծը մարմարակերտ մի հորինվածք է՝ բաղկացած չորս մասերից (նկ. 12):

Առաջին հատվածը վեր խոյացող ուղղանկյուն սալ է, որի ճակատային հարթության վրա փորագրված են տարանկար խաչեր, որոնք խորհրդանշում են «միլիոն ու կես գումարած մեկ (Հրանտ Դինք)» Հայոց եղեռնի զոհերի հիշատակը: Սալի վերնամասում երկինք ճախրող ճերմակաթև աղավնիներ են փորագրված:

Այս խաչապատկեր սալը «պահպանում» են երկու արծվաքանդակներ, որոնք հիշեցնում են Աղթամարի Սբ.Խաչ եկեղեցու պատին քանդակված հայոց պետականության զինանշաններից մեկի արծվաքանդակը: Այս երկու հորինվածքներից առաջ «Երկնապահպան» սյան վրա հառնում է Հրանտ Դինքի դիմաքանդակը (քանդակագործ Վոլոդյա Անտաշյան):

Եռաձավալ հորինվածքն ավարտվում է խորհրդաբանական տապանաքարով՝ սև և սպիտակ մարմարների համադրությամբ, որոնցից կենտրոնականի վրա փորագրված է հավերժության նշանը, որը խորհրդանշում և հուշում

է, որ Հրանտ Դինքի ջանքերն ու պայքարը հանուն Հայոց դատի ճանաչման չի ընդհատվել և շարունակվելու է այնքան ժամանակ, մինչև ողջամիտ աշխարհը կընդունի և կդատապարտի XX դարի աննախադեպ ոճրագործությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը:

Գովելի և ընդօրինակելի է այն հանգամանքը, որ բոլոր գործող հայկական գերեզմանատներն ունեն հատակագծեր, որոնց օգնությամբ թե՛ հանգուցյալների բարեկամները, թե՛ հետազոտողները կարող են առանց դժվարության գտնել այն շիրմաքարը, այն դամբարանն ու մատուռը, որը որ ցանկանում են (նկ. 13): Կան նաև այդ հատակագծերի էլեկտրոնային տարբերակները յուրաքանչյուր գերեզմանատան տնօրինության արխիվում: Գերեզմանների գրասենյակների արխիվում կան նաև հաստափոր գրանցամատյաններ (նկ. 14), որտեղ մինչ օրս գրանցվում են հանգուցյալների անունները, շիրմաքարի տեղադրման վայրը, գերեզմանի հերթական համարը, և թե որ ուղու վրա են գտնվում այս կամ այն գերեզմանը, դամբարանը:

Ստամբուլի հայոց գերեզմանատների և հատկապես դրանցում գտնվող մահարձանների, տապանաքարերի, մատուռների և ճարտարապետական փոքր ձևերի տիպաբանական և գեղարվեստական լուծումների առանձնահատկությունների ուսումնասիրումը կօգնի առավել ընդհանուր պատկերացում կազմելու հայ պանթեոնային արվեստի մասին ընդհանրապես:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում են Կ.Պոլիս-Ստամբուլի հայապատկան գերեզմանատների մեմորիալ կառույցների հորինվածքային և գեղագիտական առանձնահատկությունները հայոց պանթեոնային կառույցների ընդհանուր համատեքստում: Կ.Պոլիս-Ստամբուլի հայապատկան գերեզմանատներում կարելի է հանդիպել հայ ճարտարապետների, քանդակագործների և վարպետների կողմից նախագծված և պատրաստված գեղարվեստական արտահայտչականությամբ և գեղագիտական հարդարանքով ինքնատիպ մատուռների, դամբարանների, մահարձանների, գերեզմանների, ճարտարապետական փոքր ձևերի, դիմաքանդակների, հայկական ավանդական զարդարիկ տարրերի կիրառման, հայատառ գեղագիր արձանագրությունների և գեղարվեստական բարձրաճաշակ լուծումներով տապանաքարերի: Ստամբուլի հայոց գերեզմանատների և հատկապես դրանցում գտնվող մահարձանների, տապանաքարերի, մատուռների և ճարտարապետական փոքր ձևերի տիպաբանական և գեղարվեստական լուծումների առանձնահատկությունների

ուսումնասիրությունը կօգնի առավել ընդհանուր պատկերացում կազմելու հայ պանթեոնային արվեստի մասին ընդհանրապես:

Բանալի բաներ - Ստամբուլ, գերեզմանատուն, մեմորիալ կառույցներ:

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАДГРОБИЙ НА АРМЯНСКИХ КЛАДБИЩАХ СТАМБУЛА

АНИ ГРИГОРЯН

В статье выявлены композиционные и художественные особенности мемориальных строений на армянских кладбищах Стамбула в общем контексте армянского пантеона. На армянских кладбищах Стамбула можно встретить оригинальные часовни, гробницы, надгробные камни, могилы, малые архитектурные формы, бюсты, созданные, спроектированные и построенные армянскими архитекторами, скульпторами и каменных дел мастерами, где применены армянские традиционные декоративные элементы и высокохудожественные надписи на надгробных плитах. Исследование особенностей типологических и художественных решений надгробных памятников армянских кладбищ Стамбула поможет формированию общего представления об искусстве армянских пантеонов в целом.

Ключевые слова - Стамбул, кладбище, мемориальные строения.

THE ARTISTIC FEATURES OF THE ARMENIAN CEMETERY TOMBSTONES IN ISTANBUL

ANI GRIGORYAN

Ani Grigoryan in this article presents the compositional and artistic features of the memorial structures in the Armenian cemeteries of Constantinople-Istanbul within the general context of Armenian pantheon constructions. In these graveyards there are unconventional, esthetically adorned chapels, tombs, tombstones, graves, small architectural forms, and sculptures designed and built by Armenian architects, sculptors, and craftsmen as well as gravestones with graceful artistic solutions and Armenian traditional decorative elements and inscriptions on them. The study of the typological decisions and artistic features of different structures in the Armenian cemeteries in Istanbul and, in particular, the

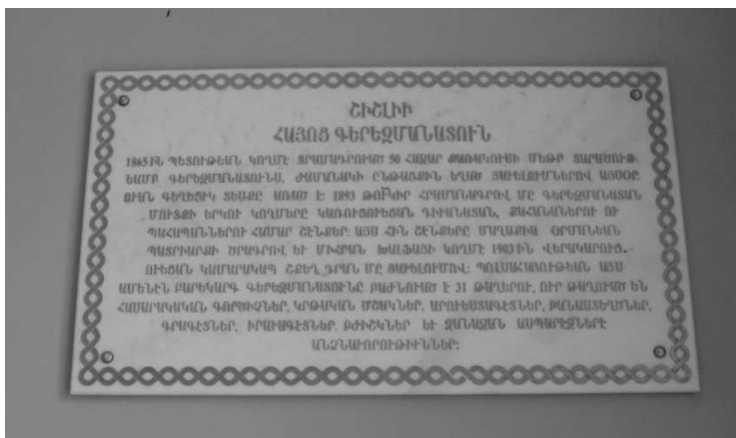
sepulchral statues, plates, and small architectural forms will help to create a more complete notion and image of Armenian pantheon art in general.

Key words - Istanbul, cemetery, memorial structures.

**Լուսանկարների ցանկ
(ներկայացված լուսանկարները հեղինակինն են)**

Նկ.1. Շիշլիի հայոց գերեզմանատան անցուղիներից մեկը

Նկ.2. Շիշլիի հայոց գերեզմանատան հիմնադրման պատմությունը հուշող հուշատախտակը գերեզմանի գլխավոր մուտքի պատին

Նկ.3. Ս.Նարեկացի անցուղին

Նկ.4. Հայոց մտավորականների
և արվեստագետների պանթեոնի
կամարակապ մուտքը

Նկ. 5. Սրբուի Զորաեանի (Օգագ)
գերեզմանատուն-ղամբարանը

Նկ. 6. Երվանդ Ոսկանի մահարձանը

Նկ. 7. Դանիել Վարուժանի մահարձանը

Նկ. 8. Դանիել Վարուժանի մահարձանը (քանդ.՝ Է.Սարաֆյան)

Նկ. 9. Բենամիրիչ Աշոտ Մադաթյանի մահարձանը (քանդ.՝ Է.Սարաֆյան)

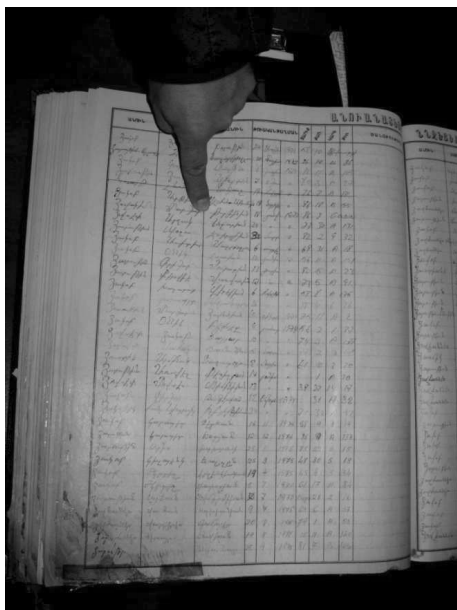
Նկ. 10. Պետրոս Դուրյանի մահարձանը

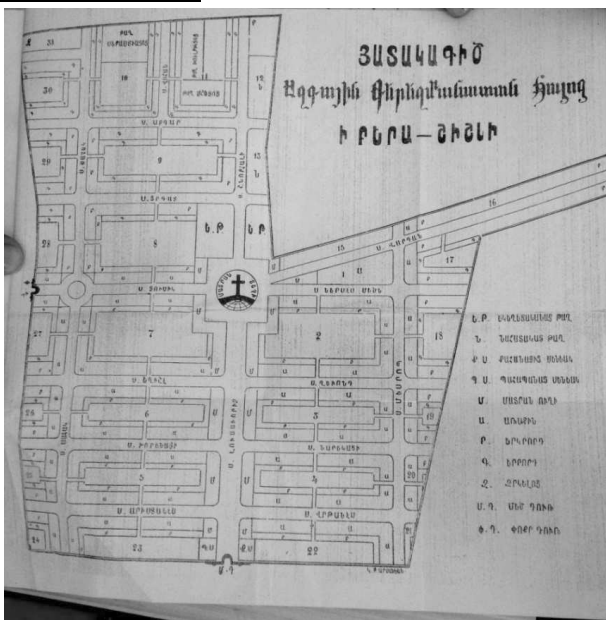
Նկ. 11. Միսաք Մեծարենցի մահարձանը

Նկ. 12. Հրանտ Դինքի հուշարձանը (ճարտ.՝ Ա.Հայկազուն Գրիգորյան,
քանդ.՝ Վ.Անտաշյան)

Նկ. 13. Շիշլիի հայոց գերեզմանատան հուշամատյանից

Նկ. 14. Հատված Շիշլիի հայոց գլխավոր հատակագիծը